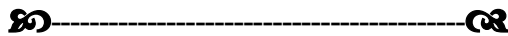

พุทธสันติวิธีกับโครงการพัฒนาธนาคารโค-กระบือที่สร้างสันติสุข

แก่บุคคลและชุมชน*

BUDDHIST PRINCIPLES AND THE CATTLE BUFFALO BANK DEVELOPMENT
PROJECT TO ACHIEVED INDIVIDUAL AND COMMUNITY PEACEFULNESS

เพลินพิศ สืบพานิช

Ploenphis Seubhanich

นักวิชาการอิสระ

Independent Scholar

Corresponding Author Email: ploenphis.s@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา 1. โครงการธนาคารโค-กระบือในปัจจุบัน 2. แนวทางการใช้หลักพุทธสันติวิธีในการพัฒนาโครงการธนาคารโค-กระบือ 3. โครงการธนาคารโค-กระบือสามารถสร้างสันติสุขภาวะให้แก่บุคคลและชุมชนได้อย่างไรโดยศึกษาจากหนังสือรายงานวิจัย บทความวิชาการ วิทยานิพนธ์ ดุษฎีนิพนธ์ ซึ่งโครงการธนาคารโค-กระบือเป็นทางเลือกหนึ่งในการแก้ปัญหาความยากจน และความเหลื่อมล้ำ

ผลการศึกษาพบว่า 1. โครงการธนาคารโค-กระบือมีจุดเริ่มต้นมาจากพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ รัชกาลที่ 9 เมื่อปี พ.ศ.2522 โดยในครั้งแรกกรมปศุสัตว์ได้นำกระบือจำนวน 280 ตัว ไปแจกจ่ายเกษตรกรผู้ยากจนในพื้นที่โครงการพัฒนาที่ราบเชิงเขาจังหวัดปราจีนบุรี 2. การใช้แนวทางพุทธสันติวิธีในการพัฒนาโครงการธนาคารโค-กระบือ โดยนำหลักธรรมหัวใจเศรษฐกิจพอเพียง และอิทธิบาทสี่ มาปรับใช้ในขั้นตอนการรับมอบและการอบรมสมาชิก 3. โครงการธนาคารโค-กระบือ ทำให้คนในชุมชนมีความรับผิดชอบ มีวิริยะอุตสาหะ มีหิริโอตตัปปะ อดทนต่อการรอคอย มีความขยัน รู้จักการดำรงตน มีความพอเพียง เกษตรกรมีแนวโน้มรายได้มากขึ้นจากการเข้าร่วมโครงการเพราะมีอาชีพเสริมด้านปศุสัตว์ เมื่อคนในชุมชนมีรายได้สูงขึ้นความเหลื่อมล้ำน้อยลง ความขัดแย้งภายในลดลง ทำให้เกิดความสมานฉันท์และอยู่ร่วมกันในชุมชนอย่างสันติสุข

คำสำคัญ : พุทธสันติวิธี; โครงการพัฒนาธนาคารโค-กระบือ

Abstract

This academic article was intended to study: 1. The cattle buffalo bank project in Thailand. 2 The method of the Buddhist principles that was applied to the cattle buffalo bank development project. 3. How the development project of the cattle buffalo bank can provide peacefulness to individuals and communities, by studying documents, research paper, academic articles, Master and Doctoral thesis. The cattle buffalo bank project is an alternative way to solve poverty and inequality.

The study was found that 1. The cattle buffalo bank project originated from the royal initiative project of King Bhumibol Adulyadej, His Majesty King Rama 9, in 1989, was the first time, the Department of Livestock Development had 280 buffaloes brought to distribute to poor farmers in Prachinburi Province 2. Using the Buddhist principles to develop the cattle buffalo bank project. In this regard, the Billionaire's Heart and Iddhipada IV principles were applied to the delivery and training process. 3) The cattle buffalo bank project has made the people and community responsible, industrious, conscience, patience, diligence, self-preservation, and self-sufficiency. Farmers have increasing trend of income from participating in the program because there were extra occupations in livestock. When people and communities have higher incomes, less inequality, and less Internal conflict lead to reconciliation and peacefulness of the community.

Keywords: Buddhist Principles; The Cattle Buffalo Bank Development Project

บทนำ

จากข้อมูลของสำนักงานสถิติแห่งชาติในช่วงปี 2557-2562 พบว่า สัดส่วนคนจนของไทยนั้นอยู่ระหว่างร้อยละ 6 ถึงร้อยละ 10 ของจำนวนประชากรทั้งหมด สถานการณ์ความยากจนในปี 2564 ปรับตัวดีขึ้น คนยากจนมีจำนวนทั้งสิ้น 4.4 ล้านคน คิดเป็นสัดส่วนคนยากจนที่ร้อยละ 6.32 ลดลงจากปีก่อนที่มีสัดส่วนคนยากจนร้อยละ 6.83 ขณะที่เมื่อพิจารณาจำนวนครัวเรือนยากจน พบว่า ในปี 2564 ครัวเรือนยากจนมีจำนวนทั้งสิ้น 1.24 ล้านครัวเรือน คิดเป็นสัดส่วนร้อยละ 4.79 ของครัวเรือนทั้งหมด ลดลงเมื่อเทียบกับปี 2563 ที่มีจำนวนครัวเรือนยากจนประมาณ 1.40 ล้านครัวเรือน (สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2565)

รัฐบาลทุกยุคทุกสมัยได้มีนโยบายแก้ปัญหาความยากจน และความเหลื่อมล้ำมาอย่างต่อเนื่อง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 ทรงได้นำโครงการเศรษฐกิจพอเพียงมาใช้

แก้ปัญหาความยากจน โครงการธนาคารโค-กระบือเพื่อเกษตรกรตามพระราชดำริเป็นการต่อยอดมาจากโครงการเศรษฐกิจพอเพียง ขณะที่รัชกาลที่ 10 ได้ทรงนำรูปแบบ โครงการโคกหนองนา มาแก้ช่วยแก้ปัญหา จึงเห็นได้ว่าสังคมไทยนั้นได้เล็งเห็นความสำคัญในการช่วยเหลือและเยียวยาแก้ไขปัญหาความยากจนเสมอมา

ในการศึกษารัชนี ได้ศึกษาแนวคิดความเป็นมาของโครงการธนาคารโค-กระบือ แนวทางการใช้หลักพุทธสันติวิธีและการประยุกต์ใช้หลักธรรมในการพัฒนาโครงการธนาคารโค-กระบือ โดยศึกษาจากหนังสือ เอกสาร รายงานวิจัย บทความทางวิชาการ บทความวิจัยหลัก พุทธธรรม วิทยานิพนธ์ และดุขนิพนธ์ต่าง ๆ เป็นการสร้างทัศนคติหรือสร้างผู้มีความเห็นที่ถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นเรื่องที่ผู้ศึกษาใคร่ที่จะหาคำตอบการพัฒนาโครงการธนาคารโค-กระบือ จะสามารถสร้างสันติสุขภาวะให้แก่บุคคลและชุมชนได้อย่างไรซึ่งจะได้ศึกษาวิเคราะห์เป็นลำดับต่อไป

โครงการธนาคารโค-กระบือในปัจจุบัน

1. แนวคิดความเป็นมาของโครงการธนาคารโค-กระบือ

แนวคิดเกี่ยวกับโครงการธนาคารโค-กระบือ เริ่มมาจากการเสด็จพระราชดำเนินออกตรวจเยี่ยมราษฎร ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ รัชกาลที่ 9 ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ ให้กรมปศุสัตว์จัดตั้งธนาคารโค-กระบือเพื่อช่วยเหลือเกษตรกรผู้ยากจน ให้มีโอกาสได้โค-กระบือไว้ใช้แรงงานเป็นของตนเอง โดยการให้ยืมเพื่อการผลิตหรือวิธีการอื่น โดยทรงดำริว่า โค-กระบือ เป็นเครื่องมือสำคัญในการประกอบอาชีพของเกษตรกรไทย แต่เกษตรกรผู้ประกอบอาชีพทำนาส่วนใหญ่ ไม่มีโค-กระบือเป็นของตนเอง ต้องเช่าผู้อื่น ถ้าได้มีโครงการธนาคารโค-กระบือ จะสามารถช่วยเหลือเกษตรกรโดยให้ยืมเพื่อการผลิต หรือให้เช่าซื้อ เพื่อเป็นของตนเอง กรมปศุสัตว์จึงได้นำกระบือ จำนวน 280 ตัว ไปให้ความช่วยเหลือเกษตรกรผู้ยากจนในพื้นที่โครงการพัฒนาที่ราบเชิงเขา จังหวัดปราจีนบุรี ตามพระราชดำริเป็นครั้งแรก เมื่อปี พ.ศ. 2522 (กรมปศุสัตว์, 2560)

2. ความหมายของการไถ่ชีวิตโค-กระบือ และธนาคารโคและกระบือ

การไถ่ชีวิตโค-กระบือ หมายถึง การสละทรัพย์สินเพื่อแลกกับชีวิตโค-กระบือที่กำลังจะถูกฆ่าในโรงฆ่าสัตว์ หรือกำลังจะถูกส่งไปยังโรงฆ่าสัตว์ หรือถูกจัดเตรียมไว้สำหรับการส่งมอบเพื่อวัตถุประสงค์เชิงนโยบายของหน่วยราชการ/ กระทรวง/ หรือรัฐบาล โดยที่ผู้บริจาคทรัพย์สินเพื่อไถ่ชีวิตโค-กระบือ คาดหวังที่จะได้รับผลบุญหรือกรรมดีแก่ตนทั้งในชาติปัจจุบันและชาติหน้า หรือคาดหวังว่าจะทำให้มีอายุยืน เป็นการต่อชีวิตและ แคล้วคลาดจากภัยที่อาจจะประสบทั้งในปัจจุบันและอนาคต

ปัจจุบัน ธนาคารโค-กระบือ เป็นที่รู้จักกันกว้างขวางขึ้นว่าเป็นโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ ขออัญเชิญพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ซึ่งพระราชทานแก่

สมาชิกกลุ่มเกษตรกรทั่วประเทศ เมื่อวันที่ 14 พฤษภาคม พ.ศ. 2523 อันเป็นที่มาของคำว่า ธนาคารโค-กระบือ ดังต่อไปนี้

ธนาคารโคและกระบือ ก็คือ การรวบรวมโคและกระบือ โดยมีบัญชีควบคุมดูแลรักษา แจกจ่ายให้ยืม เพื่อใช้ประโยชน์ในการเกษตรและเพิ่มปริมาณโคและกระบือตามหลักการของ ธนาคาร การตั้งธนาคารโคและกระบือ ก็มีไว้ว่าตั้งโรงขึ้นมาเก็บโคและกระบือ เพียงแต่มี ศูนย์กลางขึ้นมา เช่น อาจจัดให้กรมปศุสัตว์เป็นศูนย์รวม (กรมปศุสัตว์, 2526).

3. ลักษณะของโครงการธนาคารโค-กระบือเพื่อเกษตรกรตามพระราชดำริ (ธคก.) โครงการธนาคารโค-กระบือเพื่อเกษตรกรตามพระราชดำริ (ธคก.) ซึ่งดำเนินการโดยกรมปศุสัตว์ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ มีลักษณะโดยสังเขป ดังนี้

วัตถุประสงค์

เพื่อช่วยเหลือเกษตรกรที่มีฐานะยากจน ได้มีโค-กระบือไว้ใช้แรงงาน เพิ่มผลผลิตทางการเกษตร เป็นการช่วยให้เกษตรกรมีรายได้เพิ่มขึ้นอีกทางหนึ่ง ทั้งยังเป็นการรักษาชีวิตโค-กระบือ ให้หลุดพ้นจากความตายเฉพาหน้า ได้มีโอกาสขยายพันธุ์เพิ่มขึ้นโดยไม่สูญพันธุ์

การให้บริการ

1. ให้ยืมเพื่อการผลิต
2. ให้เช่าซื้อ
3. ให้ยืมพ่อพันธุ์โค-กระบือ
4. ให้เช่าเพื่อใช้แรงงาน

คุณสมบัติเกษตรกรที่รับการช่วยเหลือ

ธนาคารโค-กระบือเพื่อเกษตรกร ตามพระราชดำริ ได้กำหนดคุณสมบัติเกษตรกร ที่จะขอรับบริการตามโครงการ ธคก. ดังนี้ 1. มีสัญชาติไทย อายุตั้งแต่ 20 ปีขึ้นไป (ไม่เกิน 65 ปี) มีภูมิลำเนาอยู่ในพื้นที่รับผิดชอบ 2. มีอาชีพหลักทำนา ทำไร่ ทำสวน หรือเลี้ยงสัตว์ เท่านั้น 3. มีฐานะยากจน (มีรายได้ไม่ถึงเกณฑ์ จปฐ.1 ฉบับที่เป็นปัจจุบันของกรมพัฒนาชุมชน) 4. ยินดีให้ความร่วมมือกับทางราชการ และปฏิบัติตามระเบียบของโครงการฯ 5. ยังไม่เคยได้รับโคหรือกระบือจากโครงการอื่น ๆ มาก่อน 6. มีความเหมาะสม และความสามารถที่จะดูแลเลี้ยงดูโคหรือกระบือได้ดี 7. สามารถร่วมกันจัดตั้งเป็นกลุ่มเกษตรกรผู้เลี้ยงโค-กระบือ โครงการธนาคารโค-กระบือฯ ในระดับหมู่บ้าน และระดับตำบลได้

การขอรับบริการ

เกษตรกรที่ประสงค์ขอรับความช่วยเหลือจากโครงการ ธคก. สามารถติดต่อขอรับแบบแสดงความจำนอง ขอรับการช่วยเหลือได้ที่สำนักงานปศุสัตว์อำเภอในพื้นที่

การเตรียมความพร้อมของเกษตรกรก่อนได้รับโค-กระบือ

1. ได้รับการฝึกอบรมถ่ายทอดความรู้การเลี้ยงดูโค-กระบือ และระเบียบปฏิบัติโครงการฯ
2. สร้างคอกพักสัตว์ที่มั่นคงแข็งแรง มีที่ให้น้ำ ที่ให้อาหาร และที่เก็บมูลสัตว์

3. จัดทำแปลงหญ้าเลี้ยงสัตว์และสำรองอาหารสัตว์ให้เพียงพอกับจำนวนสัตว์ที่เลี้ยง 4. จัดตั้งกลุ่มผู้เลี้ยงโค-กระบือโครงการธนาคารโค-กระบือเพื่อเกษตรกร ตามพระราชดำริ

การทำสัญญายืมโค-กระบือ เพื่อการผลิต

สมาชิกที่ได้รับอนุมัติเข้าร่วมโครงการฯ จะต้องทำสัญญายืมโคหรือกระบือเพื่อการผลิตต่ออธิบดีกรมปศุสัตว์ โดยมีปศุสัตว์จังหวัดเป็นผู้แทน ระยะเวลาสัญญา 5 ปี หากพบข้อบกพร่องอยู่ที่ผู้เลี้ยงโครงการฯ จะยกเลิกสัญญาและเรียกสัตว์คืน โดยที่เกษตรกรจะไม่ได้รับค่าชดเชยใด ๆ (กรมปศุสัตว์, 2526)

ผลการศึกษาโครงการธนาคารโค-กระบือเพื่อเกษตรกรตามพระราชดำริ (ธคก)

งานวิจัยของ สุระพงษ์ ศรีปิยะพันธ์ (2550). ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง การศึกษาปัญหา สาเหตุ และแนวทางแก้ไขการดำเนินงานโครงการธนาคาร โค-กระบือเพื่อเกษตรกรตามพระราชดำริ จังหวัดหนองคาย การศึกษามิ่วตฤประสงค์ เพื่อศึกษาปัญหาการดำเนินงานโครงการฯ สาเหตุของปัญหาการดำเนินงานฯ และแนวทางแก้ไขการดำเนินงานโครงการธนาคารโค-กระบือเพื่อเกษตรกร ตามพระราชดำริ จังหวัดหนองคาย โดยเก็บรวบรวมข้อมูลจากกลุ่มเป้าหมาย 3 กลุ่ม คือ กลุ่มเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการธนาคารโค-กระบือ 236 คน กลุ่มผู้นำหมู่บ้าน ที่มีโครงการธนาคารโค-กระบือ 84 คน และกลุ่มเจ้าหน้าที่ที่ปฏิบัติงานเกี่ยวข้องกับโครงการธนาคารโค-กระบือเพื่อเกษตรกรตามพระราชดำริ จังหวัดหนองคาย 20 คน ผลการวิจัย พบว่า ปัญหาการดำเนินงานโครงการธนาคาร โค-กระบือเพื่อเกษตรกร ตามพระราชดำริ จังหวัดหนองคาย คือ เกษตรกรได้ขายโค-กระบือของโครงการ ธคก. ไปก่อนกำหนดทะเบียนสัตว์ของโครงการธนาคารโค-กระบือเพื่อเกษตรกรฯ ไม่เป็นปัจจุบัน และเกษตรกรขาดคุณสมบัติที่สมควรได้รับความช่วยเหลือจากโครงการ ธคก

งานการประชุมวิชาการ ครั้งที่ 8 มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ วิทยาเขตกำแพงแสน นำเสนอโดยผกามาส รุ่งเรือง และคณะ (2555) ได้ศึกษาปัจจัยที่มีความสัมพันธ์ต่อความสำเร็จของโครงการธนาคารโค-กระบือเพื่อเกษตรกรตามพระราชดำริในพื้นที่จังหวัดสกลนครโดยมีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาปัจจัยส่วนบุคคลรูปแบบการดำเนินงานโครงการธนาคารโค-กระบือเพื่อเกษตรกรตามพระราชดำริ (ธคก.) ในพื้นที่จังหวัดสกลนคร และความสัมพันธ์ของปัจจัยส่วนบุคคล ผลการศึกษาพบว่า ความสัมพันธ์ของปัจจัยส่วนบุคคล ได้แก่ จำนวนสมาชิกในครัวเรือน รายได้และพื้นที่ถือครอง กับปัจจัยที่มีความสัมพันธ์ต่อความสำเร็จของโครงการธนาคารโค-กระบือ เพื่อเกษตรกรตามพระราชดำริ ในพื้นที่จังหวัดสกลนคร พบว่า พื้นที่ถือครองและรายได้มีความสัมพันธ์อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 และ .01 ตามลำดับ นั้นย่อมแสดงว่า คนที่ยังจน (มีรายได้น้อย) ยังไม่ประสบความสำเร็จในการเข้าร่วมโครงการ ธคก

สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.(2561). รายงานการประเมินผลโครงการธนาคารโค – กระบือ เพื่อเกษตรกร ตามพระราชดำริ (2559–2560) ผลการประเมิน พบว่า มีเกษตรกรที่สมัคร และผ่านการคัดเลือกเข้าร่วมโครงการทั้งหมดจำนวน 31,205 ราย คิดเป็นร้อยละ 173.36 ของเป้าหมายทั้งหมด 18,000 ราย โดยมาตรการที่ 1 (เกษตรกรรายเดิม) ดำเนินการมอบกรรมสิทธิ์โค-กระบือแล้วทั้งหมด 14,019 ราย คิดเป็นร้อยละ 140.19 ของเป้าหมาย 10,000 ราย และมาตรการที่ 2 (เกษตรกรรายใหม่) ได้รับมอบโค-กระบือ ดำเนินการแล้วทั้งหมด 31,205 ราย ครอบคลุมเป้าหมาย จำนวนโค-กระบือที่ได้รับมอบ 34,619 ตัว แบ่งเป็นโค 22,842 ตัว กระบือ 12,777 ตัว ผลการประเมินตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 1 ปัจจุบันเกษตรกรส่วนใหญ่ไม่ค่อยมีการใช้แรงงานโค-กระบือในการทำเกษตรเนื่องจากยุคสมัยที่เปลี่ยนไป เกษตรกรหันมาทำการเกษตรแบบใช้เทคโนโลยีและเครื่องจักรมากขึ้น ซึ่งเกษตรกรมีการนำโค-กระบือไปใช้ประโยชน์ ดังนี้ มาตรการที่ 1 (เกษตรกรรายเดิม) พบว่าส่วนใหญ่ร้อยละ 92.27 เลี้ยงโค-กระบือไว้เพื่อขยายลูก รองลงมาร้อยละ 73.74 ใช้มูลสัตว์ไปทำปุ๋ยคอกเพื่อใส่ในแปลงเกษตร ร้อยละ 56.04 เลี้ยงไว้ขาย และมาตรการที่ 2 (เกษตรกรรายใหม่) พบว่าส่วนใหญ่ร้อยละ 73.51 เลี้ยงโค-กระบือไว้เพื่อขยายลูก รองลงมาร้อยละ 50.49 ใช้มูลสัตว์ไปทำปุ๋ยคอกเพื่อใส่ในแปลงเกษตร และร้อยละ 29.29 เลี้ยงไว้ขาย เพื่อเป็นรายได้เสริมในการประกอบอาชีพปศุสัตว์ ผลการประเมินตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 2 มาตรการที่ 1 (เกษตรกรรายเดิม) มีแนวโน้มรายได้มากขึ้นจากการเข้าร่วมโครงการเพราะมีอาชีพเสริมด้านปศุสัตว์พบว่าได้รับโอนกรรมสิทธิ์แม่โคเฉลี่ย 1 ตัว/ราย คิดเป็นมูลค่าเฉลี่ย 28,201 บาท/ตัว ได้รับโอนลูกโคที่เกิดจากแม่โคดังกล่าวเฉลี่ย 2 ตัว/ราย คิดเป็นมูลค่าเฉลี่ย 17,288 บาท/ตัว รวมมูลค่าโคทั้งหมดที่เกษตรกรได้รับโอนกรรมสิทธิ์เฉลี่ย 62,777 บาท/ราย และในส่วนของเกษตรกรที่ได้รับโอนกรรมสิทธิ์กระบือ ได้รับโอนกรรมสิทธิ์แม่กระบือเฉลี่ย 1 ตัว/ราย คิดเป็นมูลค่าเฉลี่ย 32,092 บาท/ตัว จำนวนลูกกระบือที่ได้รับโอนเฉลี่ย 2 ตัว/ราย คิดเป็นมูลค่า 17,396 บาท/ตัว รวมมูลค่ากระบือทั้งหมดที่เกษตรกรได้รับโอนกรรมสิทธิ์เฉลี่ย 66,884 บาท/ราย

2. แนวทางการใช้หลักพุทธสันติวิธีในการพัฒนาโครงการธนาคารโค-กระบือ

2.1 ความหมายและความสำคัญของพุทธสันติวิธี

สันติวิธี มาจากคำว่า สันติ+วิธี สันติ หมายถึง ความสงบ วิธี หมายถึง หนทางหรือแนวทางที่จะกระทำ วิธีที่จะก่อให้เกิดความสงบเช่น เจริญสงบศึกโดยสันติวิธี (ราชบัณฑิตยสถาน, 2542) มาจากภาษาอังกฤษว่า Non-violence ซึ่งมีความหมายมุ่งไปที่วิธีหรือเครื่องมือในการจัดการกับความขัดแย้งที่เกิดขึ้น ได้แก่ วิธีการที่ไม่ใช้ความรุนแรงในการแก้ปัญหาหรือดำเนินชีวิต (สำราญสมพงษ์, 2559) สันติวิธี หมายถึง วิธีที่ก่อให้เกิดความสงบสุข เช่น เจริญสงบศึกโดยสันติวิธี วิธีการที่ไร้ความรุนแรง มุ่งให้เกิดความเป็นธรรมในสังคม จึงใช้คำว่าจัดการความขัดแย้งโดย

สันติวิธี สันติวิธีจึงมีความสำคัญ 7 ประการ 1. สันติวิธีเป็นวิธีที่ถูกต้องตามหลักศีลธรรม 2. การจัดการความขัดแย้งโดยสันติวิธี 3. สันติวิธีเป็นวิธีเดียวที่สนับสนุนประชาธิปไตย 4. สันติวิธีเป็นวิธีการสนับสนุนกระบวนการสร้างการมีส่วนร่วมของประชาชน 5. สันติวิธีเป็นวิธีการสนับสนุนความคิดในการจัดการความขัดแย้งทุกรูปแบบ 6. สันติวิธีเป็นวิธีที่น่าจะมีการสูญเสียน้อยที่สุด 7. สันติวิธีมีบทบาทประสานร่องรอยความขัดแย้ง (พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส (นิธิบุญญากร), 2547)

พุทธสันติวิธี หรือ สันติวิธีเชิงพุทธ จึงหมายถึง วิธี ข้อปฏิบัติ หรือชุดของวิธีอย่างใดอย่างหนึ่งที่พระพุทธเจ้า หรือเหล่าสาวกของพระองค์ได้ใช้เป็นเครื่องมือในการจัดการความขัดแย้งอย่างสันติ คำว่า จัดการอย่างสันติ เป็นการใช่วิธี ข้อปฏิบัติ หรือชุดของวิธีทุกชนิดที่มีอยู่เข้าไปจัดการความขัดแย้งโดยไม่ใช้ความรุนแรง หรือ ปราศจากความรุนแรงทั้งทางตรงและทางอ้อม นำไปสู่สังคมแห่งสันติ ถือว่าเป็นวิธีที่ดีที่สุดที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบในการจัดการความขัดแย้ง (พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส (นิธิบุญญากร), 2554). พระพุทธศาสนาจึงเป็นศาสนาแห่งสันติภาพ ซึ่งสันติภาพในพระพุทธศาสนาเป็นความสงบภายในและภายนอก อัชฌัตตสันติคือ ความสงบใจ และพหิตถสันติคือ ความสงบในสังคม ความสงบภายในเป็นรากฐานที่มั่นคงแก่ความสงบในสังคม ถ้าบุคคลไม่มีความสงบใจ จะไม่มีความสงบในสังคม จึงส่งเสริมให้เกิดสันติภาพทางจิตใจ และสังคม (คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560)

2.2 ประเภทของพุทธสันติวิธี

จากการวิเคราะห์ประเภทของสันติวิธีตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาพบว่า พุทธสันติวิธี สามารถแบ่งประเภทเป็น 3 ประเภทคือ

2.2.1 พุทธสันติวิธีในฐานะเป็นเครื่องมือในการจัดการความขัดแย้ง พุทธสันติวิธีมีมิติในการจัดการความขัดแย้ง 2 มิติ คือ มิติของความขัดแย้งอันเป็นการจัดการความขัดแย้งในเชิงปัจเจก หรือเชิงอัตวิสัย และมิติการจัดการความขัดแย้งด้านนอกอันเป็นการจัดการความขัดแย้งในเชิงสังคม พระพุทธเจ้าถือว่าทรงเป็นบุคคลต้นแบบ เกิดจาก ความขัดแย้งในตัวเอง เรื่อง เทวทูต 4 สุดท้ายพระองค์ทรงพบคำตอบภายหลังบรรลุนิพพานว่า ภาวะที่ไร้ความขัดแย้งในตัวเอง จากนั้นพระองค์ทรงนำเสนอ“แนวคิด”และ“เครื่องมือ ในการจัดการความขัดแย้งภายในแก่ พระปัญจวัคคีย์ ได้แก่ ธัมมจักรกัปปวัตนสูตร และ อนัตตลักขณสูตร พระองค์ได้ทำหน้าที่จัดความขัดแย้งภายนอกเพื่อให้เกิด สังคมแห่งสันติ หลายกรณีในฐานะ นักเจรจาไกล่เกลี่ยคนกลาง ไม่ว่าจะเป็นกรณี สงครามน้ำ สงครามการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์และสงครามน้ำลายหรือสงครามปาก

2.2.2 พุทธสันติวิธีในฐานะเป็นเครื่องมือในการดำเนินชีวิต หลักการตามที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาคือการนำเสนอเรื่อง ศีล 5 เพื่อเป็นเครื่องมือสำคัญในการอยู่ร่วมกันอย่างปกติสุขของมนุษย์ใน เชิงปัจเจก และป้องกันไม่ให้มนุษย์เชิงปัจเจกไปเบียดเบียนและทำ

ร้ายคนอื่นในสังคม หลักการนี้เป็นการ ให้ชีวิตแก่คนอื่นหรือสัตว์อื่น ยังเป็นการเปิดโอกาสให้แก่ชีวิตตนเอง ตามหลักการของ ศีล 5 จัดว่าเป็น บรรทัดฐาน หรือกฎเกณฑ์ทางสังคม ที่มนุษย์สามารถอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข หลักการนี้เป็น แนวคิดและเครื่องมือสำคัญที่ทำให้มนุษย์นำไปเป็นคู่มือในการดำเนินชีวิตได้อย่างมีความสุข และเกิดสันติสุขทั้งภายในและภายนอก

2.2.3 พุทธสันติวิธีในฐานะเป็นเครื่องมือในการเรียกร้องความต้องการ พระพุทธศาสนาให้คำจำกัดความและท่าทีต่อคำว่า การเรียกร้อง หมายถึง การคว่ำบาตร (ปัตตนิคุชฌกรม) ลักษณะของการคว่ำบาตรค่อนข้างจะสอดคล้องกับแนวคิดตะวันตกในแง่ของถ้อยคำ เป็นการลงโทษที่ทรงอนุญาตให้สงฆ์ทำแก่คฤหัสถ์ ผู้กล่าวให้ร้ายต่อพระรัตนตรัย โดยสงฆ์ประกาศให้พระภิกษุทั้งหลายไม่ให้คบหา ไม่รับบิณฑบาต ไม่รับนิมนต์ และไม่รับไทยธรรมของคฤหัสถ์นั้น จนกว่าเขาจะรู้สึกถึงโทษที่ตัวเองได้กระทำแล้วหันกลับมาประพฤติตัวดี สงฆ์จึงประกาศระงับโทษให้พระภิกษุทั้งหลายได้คบหาอีกเรียกว่า ปัตตอภิกุชฌกรม คือ การหยายบาตร ดังนั้น พุทธสันติวิธีในฐานะเป็นเครื่องมือในการจัดการความขัดแย้ง ในฐานะเป็นเครื่องมือในการดำเนินชีวิต และในฐานะเป็นเครื่องมือในการเรียกร้องความต้องการ (พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส (นิตฺยบุญยากร), 2554)

2.3 เครื่องมือของพุทธสันติวิธี

พระพุทธศาสนามองความขัดแย้งเป็นทวิภาวะ มี 2 ประเภท คือ

2.3.1 ความขัดแย้งภายใน (Internal Conflict) หมายถึง ภาวะหรืออาการที่เกิดขึ้นภายในจิตใจของแต่ละบุคคล อันเกิดจากความต้องการของบุคคลที่ได้สั่งสมพฤติกรรมของตนเองจนกลายเป็นจริต เช่น โทสจริต ทำให้เกิดความพยาบาท ความบาดหมาง ความสับสน เป็นต้น

2.3.2 ความขัดแย้งภายนอก (External Conflict) หมายถึง ภาวะของความขัดแย้งที่บุคคลหรือกลุ่มบุคคลขัดกัน ไม่ลงรอยกัน และไม่เห็นพ้องต้องกันเกี่ยวกับวัฒนธรรม ศาสนา ประเพณี ภาษาชาติพันธุ์ ความสัมพันธ์ ผลประโยชน์ ข้อมูล โครงสร้างองค์กร และสังคมที่แตกต่างกัน จนนำไปสู่การปะทะสังสรรค์กัน พระพุทธศาสนามองความขัดแย้งเป็นทวิลักษณะแบ่งออก 2 ประการ คือ 1) ความขัดแย้งในเชิงบวก (Positive Conflict) เป็นความขัดแย้งที่ก่อให้เกิดความสร้างสรรค์ก่อให้เกิดผลดีต่อตนเองและองค์กรสังคมเพื่อนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงที่ดีขึ้น 2) ความขัดแย้งในเชิงลบ (Negative Conflict) เป็นความขัดแย้งที่ก่อให้เกิดผลเสียและบรรยากาศที่ไม่ดี มีการสะท้อนออกมาในรูปแบบของความรุนแรง ด้วยการด่า การทะเลาะวิวาท การทำร้ายร่างกาย ทำสงคราม ประหัตประหารซึ่งกันและกัน ความขัดแย้งเป็นเรื่องธรรมดา จะใช้คำว่าความขัดแย้ง (Conflict) หรือ ข้อพิพาท (Dispute) ก็ไม่ต่างกัน (วันชัย วัฒนศัพท์, 2555)

2.4 แนวคิดหลักธรรมพุทธสันติวิธี สันติภาพ 4 มิติ หรือ ภาวนา 4

หลักการและแนวทางปฏิบัติในการแก้ปัญหาโดยหลักพุทธสันติวิธีมีเป้าหมายในการแก้ปัญหาของคนและชุมชนในการ ลด ละ เลิก พฤติกรรมที่ไม่พึงประสงค์ของบุคคลในครอบครัว ในชุมชน โดยหลักสันติภาพ 4 มิติ หรือภาวนา 4

จากการนำเสนอบทความวิชาการในงานวิชาการในงานวิชาการนานาชาติ ครั้งที่ 15 เกี่ยวกับการพัฒนามนุษย์ซึ่งมีการลงพื้นที่จริงตามมิติทางพระพุทธศาสนา ดำเนินการอยู่บนแนวทางทั้ง 4 ประการ คือ 1) การพัฒนากายสะอาด (Physical Development) จุดเริ่มต้นในการพัฒนาควรมุ่งไปที่การพัฒนาสิ่งแวดล้อม หรือปัจจัยภายนอกให้เอื้อต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ 2) การพัฒนาพฤติกรรมสะอาด (Behavior Development) ศิล 5 จัดได้ว่าเป็นพื้นฐานเบื้องต้นในการเสริมสร้างสันติภาพ เพราะศิลป 5 จัดได้ว่าเป็น อภัยทาน ที่กระตุ้นให้ผู้ปฏิบัติ และกลุ่มคนต่าง ๆ ไม่หว่าดระแวง และหวาดกลัวซึ่งกันและกัน 3) การพัฒนาจิตใจสะอาด (Mental Development) พระพุทธศาสนาถือว่า จิตที่ฝึกดีแล้วนำสุขมาให้ และเมื่อจิตที่ได้รับการฝึกฝนและพัฒนาจะนำไปสู่ สันติภายใน ดังที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า สุขอื่นยิ่งกว่าความสงบไม่มีจึงนำไปสู่การจติกิจกรรมการพัฒนาจิตใจ 4)การพัฒนาปัญญาสะอาด (Intellectual Development) พระพุทธศาสนาเห็นว่า ปัญญาเป็นแสงสว่างในโลก ปัญญาที่เกิดจากการพัฒนานั้น จะทำให้ตระหนักรู้ถึงการไม่ใช้ปัญญาที่มีไปสู่การแสวงหาประโยชน์ หรือการแก้ปัญหา นำไปสู่ พลังปัญญาพร้อม (Wisdom with) ด้วยการร่วมกันคิด ร่วมกันวางแผน ร่วมกันตัดสินใจ (พระมหาหรรษา ธมฺหาโส, 2561)

2.5 การประยุกต์ใช้หลักธรรมในการพัฒนาโครงการธนาคารโค-กระบือ

การนำหลักศาสนาที่เหมาะสมมาปรับใช้ในการพัฒนาโครงการธนาคารโค-กระบือ ได้แก่ หลักธรรมหัวใจเศรษฐกิจ และหลักธรรมอิทธิบาทสี่ พร้อมการปลูกฝังแนวคิดความพอดีหรือความพอเพียง (ศาสตร์พระราชา)

2.5.1 หลักธรรมหัวใจเศรษฐกิจ หลักธรรมที่นำพาสู่ความ ร่ำรวยและมั่งคั่ง อย่างยั่งยืนนั้นโบราณท่านเรียกว่า หลักธรรมหัวใจเศรษฐกิจ (อุ อา กะ สะ) โดยที่มีสาระสำคัญโดยสรุป 4 ประการ กล่าวคือ

ประการที่หนึ่ง : ขยันหา (อุฏฐานสัมปทา) หมายถึง ความขยันหมั่นเพียร เสาะแสวงหาหนทาง วิธีการในการทำมาหากิน รวมถึงกสิกรรมไปในเรื่องของความมีศีลธรรมและคุณธรรมนำทางความขยันนั้น เป็นไปในลักษณะของความขยันใน สัมมาอาชีพ เป็นอาชีพที่ถูกต้องตามครรลองคลองธรรม หากเป็นความขยันที่ผิดเพี้ยนจากครรลองคลองธรรมนำไปสู่การประกอบอาชีพที่ไม่สุจริตแล้วนั้น ไม่ใช่ความหมายของคำว่าขยันตามหลักธรรมหัวใจเศรษฐกิจ

ประการที่สอง : รักษาดี (อารักขสัมปทา) หมายถึง การเก็บรักษาทรัพย์สิน เป็นการต่อยอดมาจากเงินทองที่เราขยันหามาจากสัมมาอาชีพที่สุจริต รวมถึงจัดการทรัพย์สินให้งอกเงย

ออกดอกออกผลตามมาด้วย เป็นการเก็บรักษาและใช้ไปในทางที่ก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุด เป็นการบริหารจัดการอย่างรอบคอบและมีสติ ใช้สติและความรู้ที่เท่าทัน ให้อยู่เหนือกิเลส หรือไม่ให้ถูกความโลภครอบงำ

ประการที่สาม : ผูกไมตรีกับกัลยาณมิตร (กัลยาณมิตรตตา) หมายถึง การรู้จัก คบคนดี มีความเป็นเพื่อนแท้เพื่อนยอมนำพามิตรไปในเส้นทางที่ดีหลักธรรมข้อนี้ ต่อยอดมาจาก การขยันหา และรักษาดี จึงต้องมีเพื่อนที่ดีด้วย

ประการที่สี่ : ดำรงชีวิตแบบพอเพียง (สมชีวิตา) หมายถึง การรู้จักคุณค่าของทรัพย์สินเงินทองที่หามาได้ ไม่ใช่จ่ายฟุ่มเฟือย มีความพอประมาณ ความสมเหตุสมผล ความสมดุล และสร้างภูมิคุ้มกันให้กับชีวิต

2.5.2 หลักธรรมอิทธิบาทสี่หลักความสำเร็จปฏิบัติตามหลักธรรมที่จะนำไปสู่ความสำเร็จแห่งกิจการที่เรียกว่า อิทธิบาท (ธรรมให้ถึงความสำเร็จ) ซึ่งมี 4 ข้อ คือ

1. ฉันทะ: รักงาน (การเห็นคุณค่า ความรัก ความพอใจ) คือ มีใจรัก พอใจจะทำสิ่งนั้น และทำด้วยใจรัก ต้องการทำให้เป็นผลสำเร็จอย่างดีแห่งกิจหรืองานที่ทำ มิใช่สักแต่ว่าทำเพื่อให้เสร็จๆ หรือเพียงเพราะอยากได้รางวัลหรือผลกำไร

2. วิริยะ: สู้งาน (ความเพียร เห็นเป็นความท้าทาย ใจสู้ ขยัน) คือ พากเพียรทำขยันหมั่นประกอบ หมั่นกระทำให้สำเร็จด้วยความพยายาม เข้มแข็ง อดทน เอาธุระไม่ทอดทิ้งไม่ทอดทิ้งก้าวไปข้างหน้าจนกว่าจะสำเร็จ

3. จิตตะ: ใส่ใจงาน (ความคิด อุทิศตัวต่องาน ใจจดจ่อ จริงจัง) คือ เอาจิตฝึกฝนตั้งใจรับรู้ในสิ่งที่ทำและทำสิ่งนั้นด้วยความคิดไม่ปล่อยจิตใจให้ฟุ้งซ่านเลื่อนลอย ใช้ความคิดในเรื่องนั้นบ่อยๆ เสมอๆ ทำกิจหรืองานนั้นอย่างอุทิศตัวอุทิศใจ

4. วิมังสา: ทำงานด้วยปัญญา (ไตร่ตรอง พิสูจน์ ทดสอบ ตรวจสอบ ปรับปรุงแก้ไข) ใช้ปัญญาสอบสวน คือ หมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญตรวจตราหาเหตุผล และตรวจสอบข้อยิ่งหย่อนเกินเลย บกพร่อง ขัดข้องในสิ่งที่ทำนั้นโดยรู้จักทดลองวางแผน วัดผล คิดค้นวิธีแก้ไขปรับปรุง เป็นต้น เพื่อจัดการและดำเนินงานนั้นให้ได้ผลดียิ่งขึ้นไป (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2545)

3. โครงการธนาคารโค-กระบือสามารถสร้างสันติสุขภาวะให้แก่บุคคลและชุมชนอย่างไร
สิ่งสำคัญที่สุดของความสำเร็จของโครงการธนาคารโค-กระบือ คือ การร่วมมือกันระหว่างผู้ให้และผู้รับ วิธีการร่วมมือซึ่งกันและกัน (Collaborating Approaches) หมายถึง การประสานความร่วมมือ การผสมผสาน หรือแก้ไขปัญหาคาใจที่บุคคลพยายามที่จะทำให้บรรลุวัตถุประสงค์ของตนเอง แต่ในขณะเดียวกันก็คำนึงถึงความต้องการของฝ่ายอื่นด้วย (สุรพล สุยะพรหม และคณะ, 2555)

วัตถุประสงค์ของผู้ให้ หากเป็นรัฐคือการแก้ปัญหาความยากจนและความเหลื่อมล้ำ หากเป็นบุคคลทั่วไปคือ ต้องการให้สัตว์รอดพ้นจากการถูกฆ่าโดยหวังว่าจะรับได้อานิสงส์แห่งบุญนั้น ขณะที่วัตถุประสงค์ของผู้รับคือ การมีรายได้ที่มากขึ้นเพื่อมาจุนเจือครอบครัว

โครงการธนาคารโค-กระบือ ทำให้เกษตรกรมีแนวโน้มรายได้มากขึ้นจากการเข้าร่วมโครงการเพราะมีอาชีพเสริมด้านปศุสัตว์ พบว่าเกษตรกรได้รับโอนกรรมสิทธิ์โคมูลค่าทั้งหมดเฉลี่ย 62,777 บาท/ราย และได้รับโอนกรรมสิทธิ์กระบือทั้งหมดเฉลี่ย 66,884 บาท/ราย (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2561). เมื่อคนในชุมชนมีรายได้สูงขึ้น มีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น ความเหลื่อมล้ำน้อยลง มีความพึงพอใจมากขึ้น ความขัดแย้งภายใน (Internal Conflict) ลดลง คนมีความสุข ชุมชนมีความสมานฉันท์มากขึ้น

สรุป

โครงการธนาคารโค-กระบือ ริเริ่มจากพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ รัชกาลที่ 9 ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2522 ระยะเวลาที่ผ่านมากว่า 44 ปี วัตถุประสงค์ของโครงการได้เปลี่ยนไปจากการให้เข้าโค หรือให้เลี้ยงเพื่อให้ได้ลูกเป็นกรรมสิทธิ์ของตนเองไว้ใช้เป็นปัจจัยการผลิตทางการเกษตร มาเป็นการเลี้ยงโค-กระบือไว้เพื่อขยายลูก ใช้มูลสัตว์ไปทำปุ๋ยคอกจำหน่าย หรือใส่ในแปลงเกษตรและเลี้ยงไว้ขายเพื่อเป็นรายได้เสริมในการประกอบอาชีพปศุสัตว์ เป้าหมายหลักของรัฐยังเป็นการแก้ปัญหาความยากจน (Poverty) และความเหลื่อมล้ำ (Inequality) ซึ่งเป็นหนึ่งในสาเหตุของความขัดแย้งภายใน (Internal Conflict) การใช้หลักพุทธสันติวิธีในการพัฒนาโครงการธนาคารโค-กระบือ ด้วยการพัฒนาคนเพื่อปรับชุดความคิด (Mind Set) มีเป้าหมายในการแก้ปัญหาของคนและชุมชนในการ ลด ละ เลิก พฤติกรรมที่ไม่พึงประสงค์ด้วยหลัก สันติภาพ 4 มิติ หรือ ภาวนา 4 และใช้หลักธรรมสำหรับการพัฒนาธนาคารโค-กระบือ ได้แก่ หลักธรรม หัวใจเศรษฐี และ อิทธิบาทสี่ ให้คนในชุมชนมีความรับผิดชอบ มีวิริยะอุตสาหะ มีhiriโอดัปปะ อดทนต่อการรอคอย มีความขยัน เกือบอม รู้จักการดำรงตน มีความพอเพียง ทำให้มีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น มีความพึงพอใจมากขึ้น ทำให้เกิดความสมานฉันท์และอยู่ร่วมกันในชุมชนอย่างสันติสุข

เอกสารอ้างอิง

- กรมปศุสัตว์. (2526). โครงการธนาคารโค-กระบือ ตามพระราชดำริ. สืบค้น 25 มกราคม 2566, จาก: <https://web.ku.ac.th/king72/2526/bankko.htm>
- _____. (2539). โครงการธนาคารโคและกระบือ. สืบค้น 25 มกราคม 2566, จาก <https://www.web.ku.ac.th/king72/2539/kaset7.htm>
- _____. (2560). โครงการธนาคารโค-กระบือ ตามพระราชดำริ. สืบค้น 25 มกราคม 2566, จาก: <https://pvlo-cmi.dld.go.th/Doc/.kxng-nihlwng/khornkar-thnakhar-kho>
- คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2560). *พระพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ผกามาส รุ่งเรือง และคณะ. (2551). ปัจจัยที่มีความสัมพันธ์ต่อความสำเร็จของโครงการธนาคารโค-กระบือเพื่อเกษตรกรตามพระราชดำริ ในพื้นที่จังหวัดสกลนคร. สืบค้น 12 กุมภาพันธ์ 2566, จาก <https://esd.kps.ku.ac.th/kukconference/img/gallery/article>
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2545). *ธรรมานุญชีวัด* (พิมพ์ครั้งที่ 46). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรมศาสนา.
- พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส (นิตฺยบุญญากร). (2547). รูปแบบการจัดการความขัดแย้งโดยพุทธสันติวิธี กรณีลุ่มแม่น้ำแม่ตาช้าง จังหวัดเชียงใหม่. (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (2554). *พุทธสันติวิธี : การบูรณาการหลักการและเครื่องมือจัดการความขัดแย้ง*. กรุงเทพฯ: บริษัท 21 เซ็นจูรี จำกัด.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2546). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2552*. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คพับลิเคชั่น.
- วันชัย วัฒนศัพท์. (2555). *ความขัดแย้ง: หลักการและเครื่องมือแก้ปัญหา*. ขอนแก่น: โรงพิมพ์คลังนานาวิทยา.
- สุรพล สุธะพรหม และคณะ. (2555). *ทฤษฎีองค์การและการจัดการเชิงพุทธ* (พิมพ์ครั้งที่ 1). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สำราญ สมพงษ์. (2559). *ศึกษาวิเคราะห์รูปแบบการสื่อสารเพื่อสันติภาพในสื่อออนไลน์ตามแนวทางพุทธสันติวิธี : กรณีศึกษาเว็บไซต์หนังสือพิมพ์คมชัดลึก* (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2565). *Poverty and Inequality Report*. สืบค้น 13 กุมภาพันธ์ 2566, จาก <http://www.nesdc.go.th>

- สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (2560). รายงานการประเมินผล
โครงการธนาคารโค-กระบือ เพื่อเกษตรกรตามพระราชดำริ ปี 2559-2560.
สืบค้น 25 มกราคม 2566, จาก [https:// www.oae.go.th/ assets/ portals /1
/fileups/evaoaedata/files/2559-2560.pdf](https://www.oae.go.th/assets/portals/1/fileups/evaoaedata/files/2559-2560.pdf)
- สุระพงษ์ ศรีปิยะพันธุ์. (2550). การศึกษาปัญหา สาเหตุ และแนวทางแก้ไขการดำเนินงาน
โครงการธนาคารโค-กระบือเพื่อเกษตรกร ตามพระราชดำริ จังหวัดหนองคาย
(วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต สาขารัฐประศาสนศาสตร์). มหาสารคาม:
มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม.